

Felvilágosodás – modernizáció – globalizáció

RÉSZTVEVŐK: Ferge Zsuzsa szociológus, Gyáni Gábor történész, Heller Ágnes filozófus, Kiss Endre filozófus, Vámos Tibor informatikus, Vitányi Iván szociológus – írásos hozzászólással: Csaba László közgazdász, Rostoványi Zsolt Közel-Kelet szakértő
VITAVEZETŐ: Kiss László „kazánfűtő-filozófus”

KISS LÁSZLÓ: Eszmecserénk témakörét a következő kérdéssel foglalnám össze: milyen céljai voltak a felvilágosodás (illetve az azt követő francia forradalom) eszméinek – és mire jutottunk ez ügyben mára? A részleteket illetően pedig két részre bontani javasolnám a problémakört:

a) A nyugati kultúrkörön belül mintha valamennyire mindmáig elbeszélnének egymás mellett a szóban forgó eszmék. Lásd: a gyakorlatba átültetés kiforratlansága, a szabadság–egyenlőség eszmepáros szembenállása, „jóléti állam” – de hol, kinek, milyen mértékben –, valamint honnan, saját erőből és/vagy a gyarmatosításból származó „alaptökeből” stb.

b) A globális kor civilizáció-együttesét – és a jelen világpolitikai helyzetet – tekintve mintha az egyes civilizációk beszélnének el egymás mellett, amidőn a különböző gondolkodásmódjuk okán nemigen lelik meg a közös nyelvet.

CSABA LÁSZLÓ írásos hozzászólása

Vitatézik 1. A 21. század fejlődésének egyik legsúlyosabb kihívása az, hogy megkérdőjeleződött a felvilágosodással kialakult megközelítés- és eszmerendszer, mindenekelőtt a racionalitás és a sine ira et studio (részrehajlás nélküli) megközelítés létjogosultsága. Ez egyaránt igaz a tudományok, főképp a társadalom- és szellemtudományok sok iskolája képviselte elemzési módokra, és értelemszerűen még inkább a tömegkultúrára. Az elektronikus média uralma, illetve a szórakoztatva tájékoztatás (infotainment) alapvető hatalom-politikai és gazdasági eszközzé válása tulajdonképpen az oka és a következménye is ennek: az említett körben a szó hitelessége, a tettek-sugallatok folyamányainak figyelembe vétele, sőt egyáltalán a kanti erkölcsi elvek minimális tisztelete sem követelmény. Mindez pedig táptalajává válik a populizmus és sok más, érzelmi alapon álló irányzat tartós és erőteljes jelenlétének. Az említett fejlemény megnehezíti, szélső esetben megakadályozhatja azon demokratikus kormányzati formák létrejöttét, működését, amelyek az érdekek kiegyenlítésén, a józan belátáson, a másik fél és annak jó szándéka elfogadásán alapulnának.

A nem racionális alapon szerveződő mozgalmak, legyen szó békés

környezetvédőkről, anarchistákról vagy terroristákról, más dimenziókban tételezik a maguk céljait és eszközeit, mint a polgári társadalom közmegegyezése a szociáldemokratáktól a konzervatívokig terjedő körben. Így a párbeszéd a közös nyelv híján akad el. Ez értelemszerűen még erőteljesebben jelentkezik a „Jihad versus McWorld” erőterében.

2. Az előzőekből adódóan a modernizáció tartalma sokak számára kiürült, miközben mással nem tudják pótolni. A westernizáció – ami akkor is mértékül szolgálhatott, ha nem jelentett és nem is sugallt egységesítést, az angolszász társadalmi és gazdasági modell igenlését – mára széles kör számára tartalmát veszítette. Ennek köszönhetően újra és újra megjelenik mind a tudományos elemzésekben, mind a közvélekedésben a fejlesztési diktatúra ábrándja, a másik oldalról viszont a mindenféle fejlődést tagadó, naiv zöld fundamentalizmus. Közben pedig az emberiség hetven százaléka nyomorszámban él – mint Amartya Sen Nobel-díjas közgazdásztól tudjuk: nem az erőforrások hiánya, hanem a diktatórikus hatalmi keretek következtében.

3. Ebben az összefüggésben érthető meg a globalizmus, a globalizáció – mint egyfajta szekuláris sátánkép – népszerűsége. Bár korábban inkább nemzetköziesedésnek nevezték, hiszen a gazdasági, társadalmi, információs folyamatok világméretűvé válása, az emberek és tevékenységek ezzel összefüggő áramlása jó félezed éve tartó jelenség. Több elemzés is bemutatta, hogy a gazdasági teljesítményhez viszonyítva a pénzmozgások aránya csak a kilencvenes évek közepére érte el az 1913-as szintet.

Viszonylag egyszerűen belátható, hogy egyfajta összefüggés nem véletlenszerű: a krónikusan szegény országok közül egyetlen sincsen, amelyik „túl nyitott” lenne, viszont az élenjáró országok, Kínától Svájcig, mind a kivétel és a behozatal nagy arányával jellemezhetők. A sokat idézett mondás tehát, mely szerint, aki kimarad, az lemarad – aligha vitatható tényszerűen.

Az érdemi vita tárgya inkább az lehet, hogy a „belépők” közt a nemzeti utak sokfélesége nem szűnik meg, ahogy a fenti két, példaként említett ország is szemlélteti. A mi számunkra igazán izgalmas kérdés az, hogy a 21. század Magyarországáé milyen globális folyamatba integrálódik, továbbá hogy miként javíthatja a maga pozícióját, ha nem a másolás, a másutt már meglévő eljárások átvétele jelenti a siker útját. A gazdasági válaszok sok tekintetben adottak vehetőek, ámde az ezekhez rendelt tudati, oktatásbeli és széles ívben vett társadalmi és kulturális feltételek, úgy tűnik, a gyakori ráolvasásoktól még nem alakulnak megfelelően. A mindennapjainkat behálózó problémák – köztük legújabbként a mostanra tömegessé váló értelmiségi munkanélküliség, amiről a napokban olvashattunk – talán ráébredhetnek a szellem embereit arra, hogy lenne min gondolkoznunk közös erővel.

ROSTOVÁNYI ZSOLT írásos hozzászólása

Az emberi fejlődés egyik legizgalmasabb – napjainkban ismét különösen aktuális kérdése az univerzalizmus–relativizmus/partikularizmus antinómiája. Lényegében ez áll a mai nemzetközi rendszerről szóló két, egymással ellentétes diskurzus hátterében. Amelyek egyfelől a rendszer egységesülését, bizonyos homogenizálódását, másfelől viszont a fragmen-

tálódást, az egyes alrendszerek közötti különbségek növekedését prognosztizálják. Vajon egyenes vonalú-e a fejlődés, avagy kanyargós, netán ciklikus, s ugyanazt az utat kell-e minden régióknak, országoknak bejárnia? Vajon a parlamenti demokrácia, a piacgazdaság intézménye és a velük együtt járó technikák szükségképpen ugyanúgy működnek-e a világ bármely pontján? És miután háttérükben a nyugati civilizáció áll, vajon annak értékei egyetemesek-e, avagy egy partikuláris civilizáció értékeit próbálják univerzálisnak feltüntetni? Vannak-e egyáltalán univerzális értékek?

Az elmúlt évek eseményei – beleértve a globalizáció felgyorsult folyamatát is – felértékelték a civilizáció és a kultúra szerepét. E fogalmak hasonlóan ellentmondásosak, mint maga a világ: egyidejűleg univerzalizálnak és partikularizálnak. A kultúra általánosságban azokat az attribútumokat jelöli, amelyek az emberek (valamennyi ember) sajátjai, amelyek őket az állatvilágtól, a természeti lényektől megkülönböztetik. Ebben az értelemben a kultúra az embereket homogenizálja, az emberiségen belüli azonosságot emeli ki, mivel az emberiség egészének differentia specificája. A kultúra mint partikuláris fogalom viszont a másság, a különbözőség kifejezője: az emberiséget részekre osztja, a különböző embercsoportokat (társadalmakat) egyedi, őket másoktól megkülönböztető sajátosságokkal ruházza fel. Ugyanez a helyzet a civilizációval, hiszen a civilizáció (egy-egy számban!) egy fejlődési (civilizációs) folyamat végpontja, amely egy általános evolúciós változássor következménye – ugyanakkor a civilizációk (többes számban!) az emberiséget időben és térben nagy, átfogó, egymástól markánsan különböző egységekre osztják. Az „egy-egy számú”, sokak által a nyugati gyökerezettségű modernitással azonosított, mások szerint mára már instrumentalizált, „technostruktúrává” vált civilizáció univerzalizmusa szemben áll az értékelvű, sajátos világlátással, világszemlélettel rendelkező civilizációk sokféleségével.

Mindkét, látszólag ellentétes folyamat eszmetörténeti gyökerei megtalálhatók az európai tradícióban: egyfelől a racionalista, másfelől a romantikus felvilágosodásban. A modern kor embere ugyanakkor – ahogy Lévi-Strauss megfogalmazta – „számtalan filozófiai és szociológiai spekulációba bocsátkozott, hogy hiábavaló kompromisszumot találjon e két ellentétes pólus között”. Rorty kifejezésével: mind a „kantiánusok”, mind a „hegeliánusok” egyetemesnek tekinthető alapelvekből indulnak ki: egyfelől abból, hogy minden embert, másfelől pedig abból, hogy minden kultúrát egyenlő megbecsülésben kell részesíteni. Miután minden ember tagja mind az emberiség egészének, mind pedig valamely, a többtől különböző civilizációs–kulturális közösségnek, így mindenkire egyaránt vonatkoztatható az egyetemes és a különös is. Meggyőződéseim szerint léteznek univerzális értékek. Ilyen például az élet védelme, illetve méltósága. A problémát azonban az okozza, hogy ezek sohasem „tisztán” jelennek meg, hanem rendszerint valamilyen hatalmi vagy érdekviszonyhoz kapcsolódóan, esetleg mint a nyugati civilizációban: a jogrendszer részeként. Magát a világot, a nemzetközi rendszert pedig mindig is aszimmetriák, uralmi-alávetettségi viszonyok jellemezték, több évszázada a nyugati civilizáció dominanciájával, jelenleg pedig az Egyesült Államok mint hiperhatalom globális unilateralizmusával. A nem nyugati

civilizációk szemszögéből tehát az értékek univerzalizmusa a nemzetközi rendszer politikai és érdekviszonyainak szintjén egészen más dimenziókat kap.

A nem nyugati civilizációk ugyanakkor gyakran teljesen eltérő filozófiai kiindulópontból jutnak a nyugatival megegyező morális vagy akár jogi következtetésre, mivel az emberről, a személyiségről, az életről, az egyén és a közösség viszonyáról vallott felfogásuk lényegi pontokon különbözik a nyugatitól.

A Nyugat által egyetemesnek mondott értékek és intézmények mindegyike a nyugati fejlődés szülőtte, következésképpen ezek nyugati történeti-filozófiai hátterűek. Ráadásul a kolonizáció erőszakos, nyugati dominanciát eredményező folyamata során, attól nehezen különválaszthatóan kerültek át a nem nyugati civilizációkba. (Akik például nem fogadják el az emberi jogok univerzalizmusát, általában nem magukat a konkrét jogokat, hanem azok történelmi-filozófiai kontextusát támadják.) Még ha ettől el is tekintünk, a nem nyugati civilizációk világszemléletében ezek az értékek sajátos, a nyugatitól eltérő értelmezést nyernek. (Például a Heller Ágnes által egyetemesnek tételezett szabadság fogalmát az iszlám civilizáció másként értelmezi, mint a nyugati.) A nemzetközi rendszerben pedig az érdekviszonyokon alapuló reálpolitika a meghatározó. Ennek jellegzetes példája az amerikai külpolitika, amelyben az általános érvényűnek tételezett elvek és értékek mindig keverednek a nemzetbiztonsági érdekekkel, utóbbiak egyértelmű prioritása mellett, és hiába az emberi jogok vagy a demokrácia hangoztatása, ha a „kettős mérce” vagy a „baráti zsarnok”, netán a Bush elnök által mostanában gyakorta emlegetett „amerikai igazság” vagy „amerikai internacionalizmus” elve érvényesül.

A 20. század utolsó évtizedében felerősödtek a nem nyugati civilizációs diskurzusok: a nem nyugati civilizációk immáron maguk kívánják meghatározni saját magukat, illetve véleményt mondani a világról. A különböző civilizációk nemcsak egymástól különböző nyelveket használnak, de eltérő diskurzusokat is folytatnak. A globalizáció korábban nem ismert lehetőségeket rejt magában az élet jobbá tételére. Ugyanakkor a mindegyre erősödő polarizáció a marginalizáltak számának növekedésével óriási feszültségeket okoz.

Az alapvető problémát nem az univerzalizmus–relativizmus antinómiája okozza. Az emberiség eddigi fejlődéstörténete során a különböző civilizációk nem elszigetelten, hanem egymást kölcsönösen megtermékenyítve és gazdagítva léteztek. Egy „univerzális etika” könnyen elősegíthetné az univerzalizmus–relativizmus antinómia feloldását is. Csakhogy évszázadok gyakorlata arról tanúskodik, hogy sem a politika, sem a gazdaság nem a morál terebélye. A globalizáció világára jellemző – súlyosbodó – egyenlőtlenségek jelentik az igazi problémát, ezek megoldásának lehetőségei pedig nem látszanak körvonalazódni.

Bármiféle konszenzus kialakítását lehetetlenné teszi a felek közötti aszimmetrikus viszony, a kölcsönös elismerés, illetve a bizalom hiánya. Egyfelől a saját értékek feltételezett univerzalizmusán alapuló fundamentalizmus, másfelől pedig az empátiának, azaz a saját magunk más szemszögéből történő vizsgálatára való készségnek a hiánya – legyen szó akár

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

„amerikanizmusról, akár iszlamizmusról vagy másról – még eredendően jó szándék esetén is azt eredményezi, hogy az univerzáló törekvések a partikuláris érdekek leplezésének eszközeként jelennek meg. A közelmúlt eseményei: a 2001. szeptember 11-i terrorakció, az erőszak elfogadottsága és beépülése a nemzetközi rendszer „hivatalos” eszköztárába – vagy Irak mint precedens kapcsán a fegyveres megoldás elsődleges eszközzé válása a konfliktusok rendezésében –, nem erősítik az optimizmust.

HELLER ÁGNES: A két felolvasott dolgozat a mai emberi világunk komplex rejtélyének egészét tálalta elénk. Szerintem ki kell választanunk mindebből egy-két kérdéscsoportot, amelyeket érdemben vizsgálhatnánk a mai alkalommal. A javaslatom: a kulturális különbségek és azok instrumentalizálása a globális világban.

FERGE ZSUZSA: Én a következőt ajánlanám megvitatásra: a felvilágosodás értékeinek érvényessége ma.

HELLER ÁGNES: Ez sem rossz vezérfonal. De fontosnak érzem az általam felvetett kérdéskört is. Többször szerepelt a két indító dolgozatban az úgynevezett nyugati kultúra és „vele szemben” az iszlám kultúra. És ezekből úgy tűnt, mintha ez a nyugati kultúra egyöntetűen demokratikus lenne. De vajon ez ügyben milyen hosszú az emlékezetünk? Vegyünk egy példát erre! Állíthatja valaki, hogy az elektronikus média segítségével jön létre a jobboldali populizmus, vagy egyáltalán a demokrácia nem megfelelő működése is a média hatásának következménye. Csakhogy ezen állítás esetén elfelejtkezünk a történelemtől, legalábbis a 20. századról. Hiszen nem volt még nagy hatású elektronikus média Hitler és Sztálin korában. Vagyis a túlságosan bonyolult és filozofikus megközelítésekkel egy kicsit a feje tetejére állíthatjuk a dolgokat – mondom én, a filozófus. Ezért jobb, ha egyszerűbb kérdésekről beszélgetünk. Ferge Zsuzsa felvetése jó volt: beszélhetünk a felvilágosodás ígérteréről. Vagy elfogadhatjuk az egyik dolgozatban szereplő tételt kiindulásnak: hogy a felvilágosodásnak egyaránt létezett romantikus és racionális ága.

VÁMOS TIBOR: A ráció idehozatalát én is fontosnak tartom. Mert a muszlimok Ábrahám vallását fogadták el, „kóser” kosztón élnek, körülmetéltetik magukat – ám létük lényege mégis másban lakozik.

HELLER ÁGNES: Visszatérnék az iszlám–Nyugat közti ellentétre. Nagyobb kulturális különbségek vannak Európa és Japán vagy Európa és India között, mint Európa és az iszlám világ között. Nem érdemes ezt a konfliktust kulturális különbségekre alapozni. A kulturális különbözőségeket – amelyek nem de facto különbségek – instrumentalizálják és manipulálják.

KISS LÁSZLÓ: Engem tulajdonképpen az izgat a felvilágosodás, modernizáció, globalizáció hármásának egymásutániságában, hogy mire jutotunk mára a felvilágosodás és a azt követő francia forradalom során megfogalmazott értékekkel-eszmékkel. Ezen belül pedig a társadalom mindenkori többsége érdekeinek érvényesítésével. Mert hisz én ebben látom a demokrácia egyik legfontosabb elemét, hogy ugyanis azon többség ér-

dekei – amelyek a felvilágosodás előtt nemigen kerültek szóba –, ezek is mindinkább figyelembe legyenek véve a társadalmi élet alakítása és irányítása során. Ezzel pedig ahhoz a Ferge Zsuzsa által javasolt vezérfonalhoz kapcsolódnék, amely így szól: a felvilágosodás értékeinek érvényessége ma.

HELLER ÁGNES: Akkor most azt a kérdést kell szemügyre vennünk, hogy mi a modernitás, ami a felvilágosodás nyomán alakult ki. A felvilágosodás korában elfogadták azt a szlogent, hogy minden ember szabadnak született, és egyaránt felruházott az Úrtól ésszel és lelkiismerettel. Ezzel a jelszóval megdöntötték a régi, hierarchikus társadalmi berendezkedést, nem de facto, hanem szellemileg. Amelyből két dolog következett: az egyenlőség kétfajta értelmezése: egyenlő szabadság és egyenlő esély.

KISS ENDRE: Ahhoz a korábbi gondolathoz kapcsolódnék, hogy minden a feje tetejére állt, a legtöbb fogalom folyamatosan átértékelődik. Bizonyára ezt próbálta tükrözni a két felolvasott dolgozat is Mert például az iraki háború – akár néhány más történés, mondjuk a kilencvenes években – még elképzelhetetlen lett volna. Úgy gondolom, a kulturális különbségeknek is van egy ilyen metszete: önmagát beteljesítő jóslatként jelentkezett a kilencvenes évek elején az a nézet, hogy ellenségek leszünk majd egykor, hiszen a kulturális különbségek látens hatalmi konfliktusok.

Ezért szerintem a felvilágosodást a lehető legszélesebb horizonton kellene szemlélnünk. Mert a felvilágosodás egyszerre volt racionalizáció és emancipáció, azaz egyenjogúsítás, alárendelt helyzetből való felszabadítás. Akkor még nem volt „forgalomban” a szociális dimenzió kifejezés vagy fogalom. Aztán a modernitás kora radikálisan szűkítette ezt a keretet: a modernitás vagy racionalizálni, vagy emancipálni óhajtott. A globalizációban pedig még tovább szűkült a változtatási szándék tere: a globalizáció a felvilágosodás jegyében mintha már egyáltalán nem akarna emancipálni, csak racionalizálni. Vagyis három különböző modellel van dolgunk, amelyekben a jelenhez közeledvén az emancipáció egyre kevésbé szerepel. Jóllehet mindig felbukkannak elhivatottak és önjelöltek az emancipáló feladatok elvégzésére, de itt már nincs kapcsolódás a racionalitással – épp ezért ma ezen feladatok újrafogalmazásánál a levegőben tapogatódzunk. A huntingtoni civilizációs elméletben például ennek nyoma sincs.

GYÁNI GÁBOR: Eddig meglehetősen steril elméleti problémák kerültek itt terítékre. Én úgy gondolom, hogy a felvilágosodás örökségével ma valami baj van. Ezt úgy lehet érzékelni, leszállva közvetlenül a földre, hogy a megismerés feltételeit most újra kell gondolni a tudományban. Ezen keresztül érzékelhető, hogy az a fajta racionalitás-fogalom, amelyben eddig biztosan hittünk, az eredeti formájában ma nem „működőképes”. Például a racionális tudás megszerzésének azon módszereire gondolok, amelyek segítségével az úgynevezett pozitív tudomány formájában kialakultak a szaktudományok a 19. században. Mindez jelzés lehet arra vonatkozóan, hogy a megismerés folyamatában, a valóság feltérképezése során az eddig megszokotthoz képest valami másfajta hozzáállás szükséges, már a tények számbavételétől kezdve.

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

FERGE ZSUZSA: Ezek kapcsán Montaigne-nél olvastam: lehet, hogy nem úgy van, ahogy hisszük, azaz lehet, hogy nem jól tudjuk, amit tudunk – erről szól az egész agnoszticizmus, de amit az eddigiekhez képest megtudtunk a dolgokról, az a tudástöbblet fontos. Az ide vezető út pedig a megismerésbeli próbálkozásaink közé tartozik. Magam tehát azt hiszem, hogy a tudás bizonytalansága minden igazi tudásban benne van.

VAMOS TIBOR: A felvilágosodás, de még sokkal régebről az egykori görög gondolkodásmód diadalának tekinthető az a rendkívüli eredmény, amely a 19–20. századra jött létre. Ugyanis arra gondolok, hogy most értünk el arra a pontra, amidőn a bírálóiban a tudomány a saját határait jelölte ki, egyúttal pedig a kérdésfeltevésnek a szabadságát teremtette meg.

Egyfelől az a helyzet, hogy az élő anyagról soha olyan mély ismereteink nem voltak, mint ma – ennek a gyakorlati eredményeit is tapasztalhatjuk a mindennapokban. Egy példa: ez a mostani Kínából kiinduló járvány valószínűleg nem lenne kisebb kihatású, mint a spanyol járvány volt száz évvel ezelőtt. És megfogták: két hét alatt kifejtették a genetikai kódját a vírusnak. Vagy más területen már egyedi atomok manipulálására vagyunk képesek. Az ismereteink tehát minden eddiginél nagyobb mélységűek.

A dolog másik oldala a következő. Pontosán tudjuk azt, hogy minden tudományos teória az adott helyzetben felállítható legjobb és működő modell. A racionalitás csúcsa, hogy erről azt mondjuk: amikor egy-egy mostanáig működő modelltől bebizonyosodik, hogy ezután kiegészítésre vagy átalakításra szorul, akkor azonnal tovább lépünk ebben a szükséges irányban – elvetve a korábbi gondolkodásnak, a tudományos gondolkodásnak is a hit jellegét. Ez óriási fordulat az emberi gondolkodás történetében.

Mármost a racionalizmusnak mindig megvolt a maga ellenséges tábora. Egyrészt a butaság, ami eléggé elterjedt emberi „betegségként”, másrészt az összes szélsőség, amelyek mindig jelen voltak a történelemben. Gondoljunk például arra, hogy a hitbéli meggyőződések szélsőségei hány népet pusztítottak el már a 20. századot megelőzően. És mivel ezen a téren nem állt be változás a 19–20. század idején a nyugati világban – nem igaz az a tétel, hogy ebben a korban a nyugati társadalmakban már a racionalizmus volt az uralkodó. Talán a későbbiekre nézve kelthet reményt a racionalizmus mint a felvilágosodás öröksége abban a tekintetben, hogy az emberiség nem fogja elpusztítani önmagát. Ebből következik, hogy mindazok az országok és kultúrák, amelyek valamilyen módon felemelkedni kívánnak, versenyképesek akarnak lenni, át kell, hogy vegyék a racionalizmus által produkált eredményeket.

A legjobb példa erre Kína esete: egy hatalmas és folytonos civilizáció, amely következetesen lép az előbb elmondott irányba. A demokráciával kapcsolatban is a vezető kínai rétegekben nem arról szól a vita, hogy szükség van-e a demokráciára, vagy hogy mélyen gyökerezik-e a kínai lélekben a demokrácia-ellenesség, hanem arról vitáznak, hogy milyen sebességgel lehet az átalakítást véghezvinni.

GYÁNI GÁBOR: Folytatnám azt az előző hozzászólásomban megkezdett gondolatsort, hogy a megismerési tevékenységünk mára átalakulóban van. Mert az eddig sziklaszilárdnak vélt tudományos megismerés mint alapzat ma bizonytalanra vált. Az utóbbi kétszáz évben kialakult és intézményessé lett módszerekről kiderült, hogy nem az egyedül lehetséges megközelítésmódok. Ennek többféle oka lehet. Úgy gondolom, hogy a történelmi szakma szempontjából az ilyen elbizonytalanodást kiváltó ok a nemzet hanyatlása. Ugyanis a történelmi tudat végső soron nemzeti tudat. Ha a nemzet hanyatlik, akkor bizonyos tekintetben funkció-zavarba kerül a történetírás, hiszen annak addig a fő feladata volt a nemzet múltjának történelmi képpé formálása. Amennyiben tehát a nemzet eltűnik a színről, feleslegesnek kezd látszani az a tudás, amely erre alapozva épült ki, és egyre inkább esetlegessé válik az ily módon kialakított történelmi tudat is. Mindez a bizonytalanság észrevehető a történetfilozófiában, valamint egyes történetírói áramlatokban is. Hiszen egyfajta erodálódása megy végbe annak a háttérnek, amely létrehozta a modern történelmi tudatot a 19. században. Következésképp adott tényekről, amelyeket bizonyos történetírói módszerekkel mutattak ki, mára nem tudni igazán, hogy mennyiben tények és mennyiben egy konkrét korszak szellemi beállítódásának termékei, gondolati konstrukciói. Az én történelmi nézőpontomból tehát így néz ki a felvilágosodásból fakadó racionalitás: az eddigi, racionális úton szerzett, hitelesnek tartott tudásnak most előtűnik a mi kultúránk adta kontinentális történelmi jellege.

HELLER ÁGNES: Azért volt érdekes Vámos Tibor és Gyáni Gábor egymást követő fejtegetéseit végighallgatni, mert illusztrálták azt, hogy a felvilágosodásnak két ága volt: a racionális és a romantikus. Tibor képviselte a racionális vonalat, mondhatni: a technológia szellemét, Gábor pedig a romantikus oldalról villantott fel számunkra valamit. A felvilágosodást követő modernségben mindkettő fontos volt: a problémamegoldó gondolkodás, hogy tehát a minket körülvevő világ problémáit számba vesszük és megpróbáljuk megoldani – ugyanúgy, mint a történelmi tudat elmélyülése. A hit kapcsán pedig azt látom, hogy mindketten hisznek valamiben: Tibor abban, hogy a racionalitás útját járva a haladást segítjük elő, Gábor meg abban hisz, hogy a nemzet az alapja a történelmi tudatnak. Szerintem fontos mindkét fajta hit, nem szabad lebecsülnünk egyiket sem.

Ám a két álláspont együtt a modernség paradoxonját mutatja, amelytől nem szabadulhatunk. Mert például ha a racionalitást nem lehet kritizálni, nem vagyunk racionálisak. Azaz: racionálisak akkor vagyunk, ha megmondhatjuk, miért nem racionális a racionalitás, amennyiben ezt úgy gondoljuk.

VÁMOS TIBOR: Szeretnék pontosítani. Én nem azt mondtam, hogy minden problémát megold a tudomány és a racionalitás. Ezt valóban hitték eredetileg, de ez a hit ma már nem állja meg a helyét. Tudjuk, hogy vannak megoldhatatlan problémák. De ismerjük a gondolkodásunk határait, valamint a jelenleg lehetséges megközelítésmódokat is. Épp ezért hangsúlyoztam a modell szerepét, valamint azt a tényt, hogy a mai, új racionalitás fordulópontot jelent a racionális gondolkodásmódban.

KEREKASZTAL-BESZÉLGÉTES

HELLER ÁGNES: Hadd pontosítsak én is. Az imént nem azt mondtam, hogy te azt mondtad: minden probléma megoldható. Hanem azt mondtad, hogy minden probléma. Szerintem pedig például az élet maga, vagy az erkölcs, vagy a művészet nem lehet probléma, amely megoldandó. Vessük össze kettőnk álláspontját: te úgy véled, hogy nem minden probléma oldható meg, én pedig azt tartom, hogy nem lehet minden kérdést problémaként kezelni.

Ha tehát úgy fogjuk fel a dolgokat, hogy vannak megoldható és nem megoldható problémák, ezzel minden kérdést problémává teszünk. Nos, lehet így is gondolkodni, ez a racionalitás egyik fajtája: a problémamegoldó. De van másfajta is: az értékracionalitás, amely egészen más modellt követ. Jómagam igyekszem elkerülni a problémamegoldó gondolkodást, mert rossz filozófus lennék, ha ezt a megközelítésmódot választanám a filozófiai kérdések kapcsán.

De újra hangsúlyozom: Vámos Tibor és Gyáni Gábor eszmefuttatása nagyon érdekes volt, mert a felvilágosodás két ágát, az ebből kifejlődő modernitás gondolkodásmódjának egészét illusztrálták.

KISS ENDRE: Pragmatikus tény, hogy soha ennyi pénzt nem költöttek ezoterikus, tudományellenes filozófiákra – miközben a tudomány egyre inkább az eget ostromolja eredményeivel. Vagyis azt az érdekes kettőséget tapasztalhatjuk jó ideje, hogy jóllehet a tudomány eljutott a klónozásig vagy a géntérkép felrajzolásáig, mégis bizonyos „szektafőnökök”, meggazdagodván sajátos ideológiájuk révén, nagy sikerrel hirdethetik, hogy nem lehet megismerni a világot a tudomány segítségével. Ennyit jegyeznek meg ahhoz, hogy a dolgok olykor a fejük tetején állnak.

Ami a Gyáni Gábor által felvetett gondolatkört illeti, az egy modern tudományelméleti koncepció eleme. Ennek a részleteit természetesen nem tudnánk most megvitatni. De egy momentumát fontos lenne itt megemlíteni. A konstrukció-probléma végső soron álprobléma, ezt a következőkkel illusztrálnám. A 19. század folyamán egy bizonyos társadalom egy adott mentális szituációban konkrét előfeltételek egész sorának birtokában konstruálta meg a Zalán futása történetét. Ma pedig egy filmgyári alkotó-közösség konstruál egy kelta történelmi mesét a filmet szerető közönség számára. A két konstrukció között óriási a különbség: a konstrukció szó és fogalom kettőséget mutat. Tehát a Gábortól hallott magas szintű és kurrens tudományelméleti koncepció az élet valóságának áradatában együtt kényszerül létezni az egyre intenzívebb tudományellenes kampánnyal. Amely tudományellenességnek pedig mintha a marxizmus és a marxizmus elleni küzdelem szabott volna gátat eddig bizonyos mértékben – nem találok más magyarázatot a szélsőségek túlburjánzására.

VITÁNYI IVÁN: Miután itt már minden szakma képviselve van, jómagam felcsapok most zenésznek. Azt a kérdéskört céloznám meg, hogy mit is jelent a globalizáció. Szerintem ez mint folyamat mindig felfedezhető volt a történelem során. Amikor az egyes kultúrákban létrejött az ötfokú zene bizonyos matematikai racionalitás alapján, ez a nagy folyók melletti folyami kultúráknál történt – mondja a zenetudós Szabolcsi Bence. És ezt a globalizációs folyamat igen régi szakaszából származó pentatóniát, öt-

fokúságot ma közülünk sokan a magyarság egyik ősi jellegzetességének tartják. Aztán később eltanultuk a hétfokúságot is, amelyet a lídiaiak és a görögök alakítottak ki, majd mások fejlesztettek tovább. Vagyis a mi népzenei kincsestárunkban a világ különböző helyeiről és különböző korokból származó elemek is megtalálhatóak. Egyébként pedig a globalizációs folyamat vélhetően olyasvalamivel kezdődött, hogy az egyik derék ősember pattintással elkészített egy kezdetleges kőbaltát, majd a társa, hasznosnak találván ezt, utánozni próbálta, és ez idővel széles körben elterjedt. Mára a globalizáció mint történelmi jelenség annyiban változott, hogy nagyon nagy mértékben felgyorsult, valamint sokkal célirányosabbá vált.

Az eddigi hozzászólásokban többször felmerült a racionalizmus. Nézzük tehát, hogyan mutatkozik meg ez a zenében, annak változásában. Például Max Webertől is tudjuk, hogy az újkor zenéjében sokfajta ésszerűsítés lelhető fel. Átalakították a hangközöket, amelyhez matematikai segítség kellett. És ez azért volt lehetséges, mert a matematikában is történtek előrelépések. Vagyis az így kialakult tizenkét fokú zene Püthagorasz idején az akkori matematikai tudás nyomán még nem jöhetett volna létre. Ám ennek a zenének az előadásához bizonyos hangszer-racionalizálás is szükségessé vált: megfelelő orgonát kellett készíteni. Tovább megyek: egy olyan szociális fordulat is szükséges volt, hogy a nők énekelhessenek az egyházközség kórusában. Aztán hozzáértők kimutatták, hogy a női énekhangnál például a terc hangközöket a korabeli templomok akusztikája nem jól adja vissza. Ez tehát további zenei racionalizálást kívánt: kitalálták a temperált skálát, amely megoldotta ezt a problémát.

A zenének ez az egész újkori racionalizálása ugyanakkor azt is jelentette, hogy feltalálták a tonális hangnemeket, valamint egy olyan zenei szerkezetet, amely tonikán, dominánson és szubdominánson alapul. És ez a rendszer az apuleiuszi négyzetnek felel meg matematikailag. Utóbbira maga Apuleiusz mondotta, hogy azt csak nagyon kevesen érthetik meg. Ez az 1-4-5-1-es zenei szerkezet, amelyet a Bach előtti időkben vittek először tökélyre, az imént vázolt racionalizmusnak a megjelenítése. Majd a 20. században a pszichológus Piaget kijelenti, hogy az apuleiuszi négyzet összefüggéseit az emberek döntő hányada most sem érti meg. Természetesen ugyanez a helyzet az atom szerkezetének vagy bármely más bonyolultabb dolognak az összefüggéseivel. Úgy tűnik tehát, hogy a történelem menete során, benne pedig a globalizációs folyamat előrehaladásával ezen a téren nem jutottunk előbbre. Legalábbis a zenét tekintve bizonyosan nem. Mert igaz ugyan egyfelől, hogy a már említett zenei racionalizálás kapcsán születtek például Beethoven, Mozart vagy Bartók művei, de csak szűk körű értő közönség számára. Míg másfelől, a széles közönség igényeit mégiscsak a „Jaj, cica”, vagy a „Lehullott a rezgő nyárfa”, vagy mondjuk Paul McCartney elégtí ki, ahol a zene bonyolultsága nem megy túl egy bizonyos mértéken.

Ezek után feltehető a kérdés: ha a mai globális világban nagyfokú az egyet nem értés az emberek között, akkor az azért van-e, mert még nem jutottunk előbbre szellemileg, vagy netán lehetetlenség ez a szellemi fejlődésünk? Másképpen: az a nagyfokú megosztottság, hogy az emberek 20 százaléka gazdag és 80 százaléka szegény, hasonló az arány a hata-

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

lommal rendelkezők és az azzal nem rendelkezők között, még nagyobb a különbség a szellemi szint, azaz a világ dolgainak megértése vonatkozásában – ez a megosztottság tehát mérsékelhető-e vajon a további globalizálódás során, avagy esetleg Istentől való elrendelt sorsa ez az emberiségnek?

KISS LÁSZLÓ: Szeretnék visszakanyarodni oda, hogy egy adott ponton kössük össze a globalizációt a felvilágosodással. Úgy gondolom, a felvilágosodás értékei és eszméi kapcsán elkezdődött valami a nyugati civilizációs körön belül, amely – számomra úgy tűnik – messze van ma még attól, hogy befejezettek tekinthessük. Sőt, ezen értékek és eszmék a gyakorlatba való átültetési kísérletének inkább a kiforratlanságával találkozhatunk a mindennapokban. Am ennek ellenére ezt a nyugati életfelfogást és életvitelt mintaként kínálja a Nyugat az egész világ számára, esetenként igen rámenősen. Függetlenül attól, hogy a többi civilizáció kulturálisan ezt a kínált mintát hogyan tudja elfogadni-befogadni; Heller Ágnes erről egy könyvében úgy fogalmaz, hogy a Nyugat ma gőzhengerként gyűri maga alá az egész világot. Mit láthatunk tehát akkor, ha ezek mentén szemléljük és elemezzük a felvilágosodás és a jelenkor kapcsolatát?

VAMOS TIBOR: Kérdés, hogy ez a fajta globalizálás vajon teljesen új-e a történelemben? Mert például a spanyolok hogyan terjesztették a civilizációt a hódításaik során?

KISS LÁSZLÓ: Valóban, hiszen akkor is nemes célt emlegettek: a nyugati civilizáció és benne a kereszténység átplántálását – ha másképp nem ment, ágyútűzzel, szuronyok vasával, vagyis tűzzel vassal. Am mára a terjesztő módszerek korszerűsödtek és kifinomultak, valamint jelenleg a demokrácia és a szabadság egész világon való elfogadtatásáról van szó – akár tudják másutt, hogy mi az, akár nem.

HELLER ÁGNES: Vitányi Iván felvetette a globalizáción belüli disszimilációt, hogy elterjednek egyes felfedezések, bizonyos kulturális formák, egyes korokban rendszeresebben, máskor kevésbé. Az első ilyen nagyobb kihatású korszak a hellenizmus kora. Volt is rá válasz: a különbségek hangsúlyozása. Vagyis ez a játék nem ma kezdődött. A globalizáció mai szakaszának egyik jellemzője, ahogy már szó volt róla, a folyamat felgyorsulása – a másik pedig, hogy ma másképp viszonyulunk hozzá. Ugyanis eddig minden globalizációs terjeszkedésnél előfordulhatott, hogy elpusztultak kultúrák – de ezzel senki sem törődött, természetesnek tartották. Míg a mai kor emberét érdekli, azaz odafigyel arra a jelenségre, hogy a globalizáció elpusztíthat kultúrákat. Megemlítem itt azt is, hogy a civilizáció és a kultúra közötti különbségtétel nem csak Spengler mániája volt, ezek ténylegesen is különböznek egymástól.

Egy következő dolog: amikor folyton emlegetjük a Nyugatot, át kell gondolnunk, hogy ez a Nyugat egyáltalán nem homogén értékeiben, tradícióiban, egész kultúrájában. Újra hangsúlyoznám, hogy ide sorolandó Hitler és Sztálin diktatúrája is. Ennek kapcsán pedig fontosnak tartom, hogy nem egyszerűen bizonyos emberi ösztönök jelentik a veszélyt, gonosz maximák is veszélyesek, amelyeket ma ideológiáknak nevezünk. Ezek az észre hatnak, persze mobilizálják az ösztönöket is. De pusztán

az ösztönök hatására nem lehet milliókat legyilkolni. Hiszen ahhoz szervezethez, technika kell többek között, azaz olyasvalamik, amelyek részei a civilizációnak – ám ilyen célra felhasználva nem feltétlenül részei a kultúrának pozitív értelemben. Tehát vannak a valóságnak komplikáltabb, kibogozásra érdemes vonatkozásai is.

Végül ismét szóba hoznám, hogy nem szerencsés, ha a történelmünk-ről kihagyásokkal működik az emlékezetünk. Például hajlamosak vagyunk elfelejtkezni arról, hogy a 20. század során Európa többször kényszerült térdre esni Amerika előtt, hogy az mentse meg őt egy totális diktatúrától. Ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyását tapasztaltam a két bevezető dolgozat felolvasásánál is, amikor azok Amerika-ellenes utalásait hallgattam.

KISS LÁSZLÓ: Idevillantanék valamit a tények és a rájuk való emlékezés kapcsán. Három amerikai szerző, Sellers–May–McMillen: Az Egyesült Államok története című könyvéből idézek, (amely 1992-ben jelent meg odakint, 1995-ben nálunk a fordítása): „1941-ben Henry Luce, a Time, a Life és a Fortune magazinok kiadója bejelentette az »amerikai évszázad« eljövételét, egy olyan kort, amelyben »a leghatalmasabb és legéletképe-sebb nemzet« ellenállás nélkül fogja a neki tetsző célok érdekében, és a neki tetsző eszközökkel uralma alá vonni az egész világot”. – Nos, ennek az ideologikus nekifutásnak bizonyára van köze az elhangzása óta történt világbéli eseményekhez, egészen a mostani iraki háborúig. Így én éppen-séggel szerencsésnek tartom, hogy Csaba László és Rostoványi Zsolt megpróbálta a megadott, igen összetett témához joggal széles ívben közelítő dolgozatában érzékeltetni a világ egyes részeiben fellelhető Amerika-ellenes érzelmek különböző lehetséges okait.

HELLER ÁGNES: Akkor vegyük szemügyre a haladás kérdését, amelyre én némi kételkedéssel nézek. Nem hiszem, hogy a modern világ jobb, mint a megelőző korok. Hisz nincs olyan mércénk, amelynek segítségével összehasonlíthatjuk őket. Nem jobbak vagyunk tehát, mint a régiek, hanem mások. Éppen ezért ehelyütt, az Esély szerkesztőségében érdemes hangsúlyozni a következőket. Mivel a globalizációt nem akadályozhatjuk meg, csak az lehet ez ügyben a célunk, hogy a jelen történéseiből a körülmények szabta módon a legjobbat hozzuk ki igazságosságban, továbbá mivel a teljes egyenlőség kivitelezhetetlen, az eddigieknél valamivel egyenlőbb esélyek kialakításában, a szabadság különböző értelmezései közötti viszonylagos egyetértéssel. Mert, ahogy itt már szó volt róla, a szabadságot sokféleképpen lehet értelmezni, sőt ugyanúgy az életet magát is. Vagyis problémák nem az univerzális értékekkel vannak, hanem ezen értékek értelmezésével.

A modernségnek van egy kifejezetten pozitív vonatkozása: tudunk nemet mondani. Például, hogy valamit másképp kell csinálnunk, mert az nem jó, ahogy eddig csináltuk. Ez a racionalizmusnak az a formája, amit Habermas kommunikatív racionalizmusnak nevez. És ez nagyon vonzó a számomra, de annak is vannak veszélyei, ha a folytonos tagadásra építjük fel a világunkat. Nézzük a mai Európát, amelynek – ha szabad ezt mondanom – ma nemigen van hite, nem bízik magában. Nem a Nyugat, hanem Európa, tehát ezzel újra hangsúlyoznám, hogy a nyu-

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

gati kultúra nem egységes. Mert az európai és az észak-amerikai kultúra annyira különbözik egymástól, hogy sokszor azt gondolom, jobban megérték egy kínait, mint egy észak-amerikait.

KISS LÁSZLÓ: Heller Ágnes iménti fejtegetései mellett Vitányi Iván is utalt már az emberek közötti megértés problematikájára. Ezért talán valamennyire jogosan volt helye a vitaindítómban annak a felvetésnek, hogy mintha némiképp elbeszélnének egymás mellett a nyugati kultúrkörön belül a szabadság–egyenlőség–testvériség eszméi, a globális világban pedig szintén nem lehet egymás megértéséről beszélnünk az egyes civilizációk közti viszonyban. Mármost elképzelhető, hogy mindezek okainak keresése szóba jöhet mondjuk a középiskolai történelemórákon. Én pedig biztos vagyok benne, hogy ehhez sok segítséget nyújthatnak az olyan beszélgetések, mint a mi mai eszmecserénk, ahol a magyar tudományos élet kiválóságai fejtik ki véleményüket az egyébként valóban szokatlanul széles ívű témakörrel. De vajon lehet-e, érdemes-e sokkal kisebb ívben felvázolni óhajtani mai alapvető problémákat azok okaival, tehát összefüggéseivel együtt, hogy abból az érdeklődő végül összeállíthasson a témáról a maga számára egy érthető képet? Ugyanis azt olvasom sok helyen, hogy míg a rendszerváltás előtt – a kötelező egyirányú szemléletmód miatt volt nehéz feladat közelíteni a jelenkorhoz a történelemórán, addig ma legalább akkora gond, hogy mindenről majd mindenfélét írnak a tankönyvekben.

FERGE ZSUZSA: Azért olyan nehéz itt most felvázolni a széles ívet, mert valamennyien a saját szakmánk alapján tennénk meg ezt, továbbá nem nagyon távolodnánk el a kávéházi fecsegés szintjétől a beszélgetés időkeretének korlátai és az összefüggések bonyolultsága miatt. Így számomra élvezetes volt Vitányi Iván gondolatfutama, amikor a globalizációt visszavezette a folyami kultúrák pentaton jegyeiig. Mert ott legalább egy konkrét dologban egy kicsit alaposabban is lehetett nyomozni összefüggések után.

KISS LÁSZLÓ: Mindeme nehézségek ellenére én mégis optimista vagyok a mai eszmecserénk színvonala, lehetőségek szerinti komplexitásra törekvése, és a majdani olvasói fogadtatás kapcsán. Hiszen ha nem is vitatunk meg itt alaposan minden felvetődő kérdést, de a felvetések a témakör fontos részleteiről szólnak, és ezzel már hozzásegítjük az olvasót a témáról való nagyobb látószögű önálló vélemény kialakításához.

FERGE ZSUZSA: Visszatérnék egy olyan problémához, amelyet Vitányi Iván említett meg, és én nagyon nehéz kérdésnek tartok. Hogy az a bizonyos 20–80 vagy esetleg 10–90 százalékos megosztottság az emberek között vajon változott-e az idők során, egyáltalán, hogy változtatható-e? Például a többiekhez képest azoknak a száma növekedett-e, akik valamennyire autonóm módon képesek gondolkodni a világról, és ennek megfelelően részt venni a közügyek intézésében, mondjuk hogy szavazni mennek alkalmanként? A kérdés tehát az, hogy a felvilágosodás vajon hozott-e valamit ezen a téren, változott-e ez az arány pozitívan az egyre általánosabbá váló oktatás segítségével? Hiszen roppant nagy intenzitású volt a „civilizálási” kísérlet, hogy az ábécétől a pentatóniáig minden megtanul-

hatót szinte mindenkibe bele akartak erőltetni. A kérdésnek egy másfajta megközelítése: vajon nem az egyik értéke volt-e a felvilágosodásnak, hogy hitt az ember jobbításában? Amelyben persze, úgy tűnik, tévedett. Ámde hitt abban is, a felvilágosodás erről is szólt, hogy folyvást növelhető azok száma, akik a közügyek intézésébe bevonhatók. Nekem az a gyanúm, hogy a demokrácia kifejlődése során a szavazók körének mind-egyre tágítása úgy történt – ezt a történész nálam jobban tudhatja –, hogy a mindenkori hatalmi viszonyok főszereplői nagyjából biztosak lehettek abban: a szavazók táborának szélesítésével nem veszélyeztetik a saját uralmi helyzetüket. Ám ezzel végső soron mégiscsak feltételezték azt, hogy a közösségi kereteken belül az a szóban forgó 20–80 vagy 10–90 százalékos arány bizonyos területeken azért megváltoztatható. Nem tudom, hogy ennek a gondolatnak van-e érvényessége, de fontos lenne látni, hogyan áll ez a dolog.

HELLER ÁGNES: Nagyon lényeges volt ez a felvetés: itt tulajdonképpen lehetőségekről és illúziókról van szó. Egy időben élt az az illuzórikus elképzelés, hogy ha egyszer mindenki részt vehet majd a közügyek intézésében, akkor élni is fog mindenki ezzel a lehetőséggel. Vagy ha egyre többeknek áll majd módjában Beethovent hallgatni, akkor ez a fajta zene fog a könnyűzene helyébe lépni. És mivel ez nem következett be, megjelent a kultúrkritika és a kultúrpeszimizmus. Vagyis paternalista illúzió, hogy az általunk legfontosabbnak tartott értékek általánosan is ilyen minősítést nyerjenek. De azért azt hozzátenném, hogy bizony többen vesznek részt ma a politizálásban, mint régen, csak az elvárásainkhoz képest kevesebben.

FERGE ZSUZSA: A felvilágosodásban nem az az új, hogy hatására a francia forradalomban megjelenhetett a szabadság–egyenlőség–testvériség eszmehármasa, hanem az, hogy ezek együtt léphettek fel. Mirdal írja valahol, hogy meglepte őt az a tapasztalat, miszerint minden világvallás valamilyen értelemben egyenlőségalapú. De a szabadság sem egészen új keletű eszme a történelemben.

HELLER ÁGNES: Arisztotelész mondja, hogy az egyik ember rabszolgának születik, a másik meg úrnak.

VÁMOS TIBOR: Ám azt is mondja a mesterem, Arisztotelész, hogy ha eljön a gépesítés kora, akkor rabszolgákra nem lesz szükség. Saját korának rabszolgatartó jellegét pedig azzal a kétkedéssel nézi, hogy odáig rendben van a dolog, hogy ők rabszolga sorba vetik elfogott ellenségeiket – de vajon hogy néz ki ez, amikor egy közülük való, egy athéni esik fogásba? Vagyis azért itt valami hibádzik, véli filozófusunk.

FERGE ZSUZSA: A felvilágosodás gondolköréhez kapcsolódóan további újdonságként jelentkezik, sőt ma egyértelmű követelménynek is nevezhető, hogy a szabadság érvényesítéséhez eszközöket is kell biztosítani az egyes ember számára, ezzel pedig a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenthetők. Mindez abba a keretbe ágyazódik bele, amely azt mondja, hogy közünk van egymáshoz. És ez eredendően bibliai gondolat.

KEREKASZTAL-BESZÉLGÉS

Baumann-nál olvastam mostanában erről így: „Őrzője vagyok én a testvéremnek?” Íme az egyik legelső szolidaritás-gondolat.

A globalizációnak pedig – amelyet én nem nyugatnak, hanem kapitalistának tartok – az az újdonsága ebből a szempontból, hogy a szabadság–egyenlőség–testvériség értékhármából kettőt iszonyatos erővel tagad, egyet – a szabadságot – viszont abszolutizál. És ez mérhetetlen aggodalommal tölt el engem.

HELLER ÁGNES: A kapitalizmus és a demokrácia jogi egyenlőséget biztosít: a törvény előtt, a szavazási lehetőségnél stb.

FERGE ZSUZSA: De ez az egyenlőségnek nem az a formája, amelynek révén a szabadság a maga teljességében érvényesülhet. Ugyanis azt gondolom, hogy itt konkrét érdekekről–érdekviszonyokról, piacgazdaságról van szó. A veszélyt pedig abban a paradoxonban látom, hogy míg a felvilágosodás alapértéke az emlegetett hármason túl a tolerancia volt, hiszen a szabadság, az egyenlőség és a testvériség is végső soron erre vezethető vissza – addig a mai világra jellemző érdekérvényesítés egyértelműen intoleráns. Mindenfajta olyan logikával szemben az, amely nem felel meg a piacgazdasági érdekeknek.

Összegezve: engem elsősorban az érdekelne, hogy az emlegetett érdekek hármasa, valamint a tolerancia egymással összekapcsolása valóban újdonság volt-e – és ma valóban sokak által megkérdőjelezett-e.

KISS LÁSZLÓ: A televíziós Mindentudás Egyeteme előadásán hallottam Ferge Zsuzsától azt a megállapítást, miszerint „a jóléti társadalom nyugaton ma, köszöni szépen, jól van”. Ámde ez a jóléti társadalom vajon milyen hányadban politikai küzdelem eredménye, és milyen hányadban annak a kényszerű belátásnak a következménye, hogy a piacon a szükséges „fizetőképes kereslet” csak úgy jöhet létre, hogy egyre szélesebb rétegeknek a mindenkori piaci viszonyok kívánalmai szerint alakul a bérszínvonala? Mert hisz ezt az utóbbi tanulságot sugallja az 1928–30-as gazdasági világválság idején keletkezett hatalmas eladhatatlan árutömeg.

FERGE ZSUZSA: A jóléti társadalom végeredményben kísérlet arra, hogy az imént említett értékek együttesének a való életben próbáljanak meg érvényt szerezni. És az a mértékadó politikusok által is oly gyakran emlegetett formula, hogy „a jóléti társadalom halott”, azt jelentené, hogy ez a kísérlet nem járt sikerrel.

HELLER ÁGNES: A francia forradalom három jelszavát nem lehet a három legfontosabb értéknek tekinteni. Hol marad onnan az élet értéke? Az egyenlő esély problémája egyenlő életfeltételek biztosítását jelenti.

VÁMOS TIBOR: A haladás fogalma és kritériumai már szóba kerültek. Ha az életről beszélünk: nemrég még olyan volt a világ, hogy tíz gyerekből kettő maradt meg, a többi elpusztult.

HELLER ÁGNES: Arisztotelész óta többen mondják erre, hogy a jó élet nem azonos az étellel. Az élet kvantitatív oldalával – hogy például milyen hosszan tart – szemben van a kvalitatív vonatkozása: a minősége.

GYÁNI GÁBOR: Néhány megjegyzést fűznék az elhangzottakhoz. Ma sok olyan gyermek életben marad, akinek az életminősége a továbbiakban nagyon rossz. A lányom gyógypedagógus, így vannak ismereteim erről. De ez az egész problémakör az eutanáziáig bezárólag igen érdekes kérdés, amikor ilyen-olyan mértékig mesterségesen tartunk életben embereket.

A globalizáció témaköréhez: azt gondolom, túl általánosan beszélünk erről, ha a múltba visszatekintve minden expanziót globalizációnak tekintünk. Amit ma globalizációnak nevezünk, az nem egészen azonos az azal, amely a múltbeli birodalmi expanziók útján megvalósuló szétterjedése volt bizonyos civilizációs jegyeknek. Ha nem teszünk különbséget a kettő között, akkor nem érzékeljük kellőképpen a mostani globalizáció különlegességét és sajátos problematikus vonásait.

Ennek a jelenlegi globalizációs folyamatnak a történések szempontjából van egy belső és egy külső köre. Ha Magyarország bekerül az Európai Unióba, akkor a belső kör tagjává válik. Míg például Ázsia vagy Latin-Amerika legtöbb része a külső körhöz sorolható. Mindez tehát egymástól különböző helyzeteket és különböző lehetőségeket jelent az egyes országok vagy régiók számára.

VAMOS TIBOR: Kínát hova helyezhetjük el ebben a felállásban?

KISS ENDRE: Ez bizonyára attól függ, hogy milyen lépéseket tesz Kína a közeli jövőben. E hatalmas ország világbeli helyzete mindig attól függött legnagyobb mértékben, hogyan jelentette ki Kína a világnak saját világpolitikai helyét.

GYÁNI GÁBOR: Úgy gondolom, egyelőre nem tartozik a belső körbe, bár lehet, hogy később bekerül oda. Mert jelenleg a centrum, a mag a folyamatok szempontjából Észak-Amerika és Európa. További szempont, hogy a nemzetállamok létrejötte előtt vagy azután egészen más jellegű az expanzió. Ugyanis a birodalmak nem nemzetállamokat integráló tággabb egységek, hanem sajátos, önálló tulajdonságokkal bírnak.

HELLER ÁGNES: Hogy néz ki ez az angol világbirodalom kialakulása vonatkozásában?

GYÁNI GÁBOR: Ott először létrejött az angol nemzetállam, amely a későbbiekben kiépítette a maga birodalmát, a mag pedig az angol nemzetállam volt. Ez egy típusa a birodalmaknak, de számos típusa létezik: egészen másfajta volt a Habsburg, vagy az oszmán, vagy az orosz cári birodalom. Ami pedig az Európai Uniót illeti, itt megint egyedi esetről van szó: úgy alakul ki az európai méretű nagyobb egység, ha tetszik, birodalom, hogy szuverén nemzetállamok egész sora több száz éves önálló létezés után és saját elhatározással dönt az integrációról.

Ez a globalizációs kiegészítemem tehát a történész azon megjegyzése, hogy ha egyszerű párhuzamokat vonunk a múltbeli és a jelen birodalmi expanziós törekvések között – például a régi Kínára vagy a hellenizmusra tekintve vissza –, akkor ezzel valószínűleg eltakarjuk a mai történések és folyamatok lényegét.

Az autonómia kérdéséhez: az e témában elhangzottakkal egyetérttek. Szerintem a közügyekben való nagyarányú társadalmi részvételt –

KEREKASZTAL-BESZÉLGÉS

amelynek tényleges megvalósulása egyébként illúzió – mi kissé szűk perspektívából nézzük. Mert azt hisszük, hogy ez a valóságos akaratbefolyásolás útjain zajlik. A liberalizmus vélekedése volt, hogy ha mindenki művelt és tulajdonnal bíró emberré válik, akkor az emberek zöme teljes felelősséggel és kompetensen részt is fog venni a politizálásban, ezt az időszakot csak ki kell várunk. De valójában még másról is szó van itt. Ugyanis ha az autonóm, azaz individualizált létformák számára cselekvési tér nyílik, akkor ez a politika számára kényszert jelent. Mert nemcsak úgy formálja a társadalom a politikai akaratképzést, hogy a részvétel intézményes aktusain rítusszerűen részt vesz, és effektíve nagyon hatékony, hanem a politikának is figyelembe kell vennie azt az őt körülvevő környezetet, amelyet az autonóm egyének sokasága alkot. Példa erre a következő interjú részlet: Angelusz Róbertet megkérdezték egyszer, hogy vajon miért nem tudják kellőképpen előre jelezni a választási eredményeket az erre hivatott intézmények. Azért, hangzott a válasz, mert eltűnően vannak a társadalom nagy vélemény-blokkjai, amelyek különböző osztályokhoz és rétegekhez köthetők, éppen az egyre erősödő individualizáció következtében. Tehát elemeire bomlott és kiszámíthatatlan ez a véleményháló. A klasszikus osztálypolitika körülményei közepette elég volt tudniuk a politikusoknak azt, hogy a nagy szervezetek – pártok, szakszervezetek – által közvetített vélemények nagyjából mit mutatnak. Ebben a térben aztán ki tudták alakítani és megfelelően tudták érvényesíteni a politikai akaratukat. Ma már ez így nem működik.

HELLER ÁGNES: A tömegtársadalom nem azonos az osztálytársadalommal.

GYÁNI GÁBOR: Az utolsó megjegyzésem: nem egészen értek egyet Baumann azon állításával, hogy a 20. századi agresszív, totalitárius rendszerek megmagyarázhatók a modernitás instrumentalizálásával. Kétségtelenül éltek ugyan ezekkel a felkínálkozó mechanizmusokkal, de valami további is szükséges volt még e rendszerek kialakulásához, hiszen ez nem mindenhol történt meg, csak bizonyos helyeken. Vagyis ez ott volt a modernitás lehetőségei között, ám a tények azt mutatják, hogy megvalósulása a kivételek példájaként fogható fel inkább, semmint a történelem fő irányának.

HELLER ÁGNES: Beletartozik a modernitás szerepkörébe, hogy időnként létrejöjjenek ilyen formációk. Nincs kizárva ez a későbbiekre sem. Jobb tudnunk erről, különben újra illúzióink lesznek ez ügyben, ami megint csalódáshoz vezet.

KISS ENDRE: Néhány széljegyzetet fűznék az elhangzottakhoz. Először: az értékek valamifajta harmonizálása pragmatikusan lehetetlen a globális világban. Mégpedig nem a bürokratikus apparátusok erőkülönbsége miatt, hanem a funkcionális működés törvényszerűségei okán. Utóbbihoz sorolhatók: a kommunikáció, a döntéshozatali mechanizmusok, a sebesség, például a tőkeáramlás gyorsasága szemben a véleményalkotás lassúságával stb. Újra hangsúlyoznám, hogy az értékek harmonizálása pragmatikusan nem lehetséges, legfeljebb csak retorikailag. A politika a globalizált világ történéseinek csak egyes részeit képes kontroll alatt tartani, ugyanis a funkcionális rendszerek mentén történik a globalizálódás.

Amerika ma különlegesen jó helyzetben van, mert az egyetlen globális nemzetállam. Hiszen Kína nem deklarálja magát vezető globális hatalomnak. És véghezvitte azt, hogy a kelet-nyugati szembenállás során kommunista államként nem vett részt a két pólus harcában.

Most is csak várhatjuk, hogy hova fog állni, mit fog lépni. Tehát abban az értelemben nemzetállam is Amerika, ahogyan az a mostani beszélgetésünkben felmerült.

HELLER ÁGNES: Például hogy az ország lakosai valamennyien hisznek az alkotmányuk útmutatásaiban.

KISS ENDRE: Igen, mert itt nem az a lényeg, hogy etnikailag homogén-e. És Amerika számára rendkívül előnyös ez a speciális helyzete a globalizációban. A problémát abban látom, amilyen módon próbál megfelelni az Egyesült Államok a globális világbeli vezető szerepének. Vagyis itt a szerepértelmezéssel lehet gond.

A felvilágosodás kapcsán egy naiv megjegyzést tennék. A felvilágosodás folyamatához is szükséges bizonyos hordozó közeg, amely felvállalja és végzi ezt a felvilágosítást. Európában ez ügyben szerencsésen alakult a helyzet: a 19. század második felében rendelkezésre állt egy hatalmas, emancipált zsidó polgári réteg ehhez a feladathoz, hasonló mondható el a baloldali mozgalmak egyes áramlatairól is. Ám én most nem látom azt, hogy a jelenkori szükséges „felvilágosítást” miféle mozgalom tekintené a saját céljának.

VÁMOS TIBOR: Néhány megjegyzésem lenne nekem is. Először a felvilágosodás kérdéséhez: Az Európai Unió mostani formálódása sajátos utat mutat a felvilágosodásra és a felvilágosításra. Belépésünk után például „ránk fogja erőltetni” ez a közösség, hogy legyen nemzeti filmgyártásunk, erről részletesen beszámol a mai Népszabadság. Én az uniós témák közül jelenleg elsősorban az elektronikus kormányzási ügyekkel foglalkozom. Az Unió összes ilyen jellegű előírása döntő mértékben nem technikai, hanem koncentrál az állampolgári öntudatra, az állam és polgári viszonyaira. Azaz tudatosan és határozottan célozza meg azt az irányt, ami a felvilágosodás méltó mai folytatásának nevezhető.

A mindenkori hatalmi viszonyokról kedvenc történetíróm, Thuküidész jut eszembe. Ő elmondja egy helyen, hogyan szoktak reagálni az athéniak arra, ha a déloszi szövetségben valamelyik fél kifogásolta az athéni politikát. Rendre az volt ekkor a válasz, hogy régtől fogva az erősebb akaratának kellett érvényesülnie.

A demokrácia témakörében figyelemre méltó dolgot tapasztalok manapság idehaza. Azt, hogy a fellelhető demagógia ellenére a magyar közvélemény mégiscsak a demokratikus vonalvezetést részesítette előnyben a diktatórikus törekvésekkel szemben a szavazás során. Remélhetőleg így lesz ez a következő alkalommal is. És ezt csak érdekesebbé teszi, hogy Orbán Viktortól egy alkalommal megtudtuk: a 19. században még volt történelmi létjogosultsága a liberalizmusnak, de ma már nincs.

Végül egy apróság az előbbieken már taglalt életminőség vonatkozásában: vessük össze a száz évvel ezelőtti házi nagymosást azzal, hogy milyen mértékben terjedt el ma nálunk a mosógép a háztartásokban. Te-

hát ez is szempont lehet, mondjuk a születési és halálozási jellemzők mellett.

HELLER ÁGNES: Az életminőségnek valóban összetevője, hogy a mosókonyhát felváltotta a mosógép. De vannak ennek a kérdésnek más oldalai is. Közülük az egyik, hogy a tanítványaim döntő hányada antidepresszáns gyógyszeren él, majd minden diákom és kollégám pszichoanalitikushoz jár – a mai ember tehát lelkileg igen labilis.

Am ennél talán még fontosabb itt a következő. Marxnak van egy érdekes gondolata: azt mondja, hogy a kapitalizmusban egyenlő csere folyik. És ebből jön létre az egyenlőtlenség. A kapitalizmus ezért nem egyenlő a demokráciával. Együtt léteznek, és támogathatják egymást, valamint konfliktusok is keletkezhetnek köztük. Mármost a tiszta kapitalizmus a maga eredeti formájában az emberi élet forrásainak elpusztításához vezet, mert egyre nagyobb egyenlőtlenségek jöhetnek létre. Ezért ezt a tendenciáját korlátozni kell. Vagyis bizonyos értelemben a demokrácia éppen ellene hat a kapitalizmus nemkívánatos megnyilvánulásainak.

VITÁNYI IVÁN: A globalizáció folyamatához: az nem biztos, hogy fejlődésről beszélhetünk, de a „többsülés” megtörténte tagadhatatlan. Ma több ember van, mint azelőtt, sőt több a ház, az út is stb. És ez a jelenség ugyanúgy megfigyelhető a kultúrában is. Száz évvel ezelőtt az átlagember csak ritkán juthatott ahhoz, hogy zenét hallgathasson, míg ma a zene tömege árasztja el a napjainkat. Hasonló mondható el a könyvekről vagy a kultúra más megjelenési formáiról. Szabadidejük is több van az embereknek, legalábbis többségüknek, amelynek jó részét aztán a televízió előtt töltik el, onnan pedig csak úgy dől rájuk a kultúra, színvonalasan vagy anélkül. Itt tehát egy olyan leckéről van szó, amelyet még ezután kellene megtanulnunk: hogy ugyanis hogyan élünk ebben a „többült” világban?

A szabadság–egyenlőség gondolköréhez: az európaiak mindig a nagy elnyomó rendszerekből tanultak. A demokráciát – a görögök nyomán – először a fejedelmi abszolutizmus ellen hívták életre, a jóléti társadalmat pedig a fasizmust követően kívánták általánossá tenni. A fasizmus ellenszerül terjedt el a demokráciának az a formája is, amelyben a pluralizmus és a tolerancia bizonyos mértékben kötelezővé vált.

A mai világ egyik legnagyobb problémáját abban látom, hogy a Szovjetunió bukása után a világ kapitalista berendezkedésű része a győzelmi eufóriáig eljutott ugyan, de a történelemből levonható-levonandó tanulságokig nem. Mert például a második világháború vége közeledtével Bretton Woodsban¹ és másutt, legalábbis gazdasági-pénzügyi vonatkozásban, elindult az a fajta átgondolása a dolgoknak, hogy a harcok befejeztével a megváltozott világban hogyan folytatódják majd tovább az élet. Nos, valami ilyesmi vagy még komolyabb – a történetek és a lehető folytatás összefüggő, nagy ívű átgondolása –, ami most elmaradt a legújabb, nagy horderejű változások nyomán.

¹ Bretton Woodsban (USA) 1944-ben megegyezést kötöttek a nemzetközi pénzügyi rendszer liberalizálására. Ekkor jött létre a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank intézménye.

A VITAVEZETŐ UTÓLAGOS MEGJEGYZÉSE:

Meglehet, ezen nagy ívű átgondolás során derülhetne ki, hogy miért nem sikerült idáig összhangba hozni a szabadság–egyenlőség–testvériség eszmehármasát egymással és a negyedikként ide sorolható toleranciával. De az is meglehet, hogy ez ügyben a múlttal való őszinte számvetést és a lehetséges jövőformálást egy másik hármas fogja megszabni, ahogy az eddig is történni szokott: az érdekek–erőviszonyok–belátások hármasa.

A beszélgetés szerkesztett változatát Kiss László készítette.